

N É Z Ő

DOBOSSY LÁSZLÓ

Comenius és a magyarok

Olyan ügy bemutatására vállalkozom, amely – általános megfigyelés szerint – félreérthető módon van jelen közgondolkodásunkban. Comenius családjának magyar származásáról van szó.

Az említett félreérthetőséget számos példával szemléltethetem. Most csak háromra hivatkozom. Ha tájékozódás végett az 1976 és 1984 közt négyszer is kiadott *Világ-irodalmi Kislexikon*hoz fordulunk – föltételezve, hogy az ilyen kézikönyvek rendeltetése a pontos adatközlés – a *Comenius* címszó alatt ezt olvashatjuk: „a magyar–morva határon született, magyar szülőktől, családi neve Szeges volt.” Ha pedig föllapozzuk a népszerű *Útikönyvek* sorozat *Magyarország* című kötetét, a Sárospataknak szentelt fejezetből arról értesülünk, hogy „itt tanított Comenius, magyar származású cseh–morva pedagógus” (371). Hasonló szöveget hallunk a hivatalos kísérőtől is, ha meglátogatjuk a nevezetes kollégium gazdag múzeumát, s megállunk a Comenius- emlékeket bemutató teremben... Mi hát az igazság az idézett állításban?

Jelen cikkem azt a kérdést kívánja tisztázni, hogy milyen mértékben jogos, illetve, hogy nem túlzás-e egyértelműen magyar származásúnak minősíteni a modern pedagógiai gondolkodás egyetemes tekintélyű alapvetőjét?

*

Egy nemrégiben – Poznańban – előkerült dokumentum fontos adata nyomán újabb cseh családtörténeti kutatások kétségbevonhatatlanul megállapították, hogy Comenius ősei, apai ágon, valóban Magyarországról származtak, s a családot eredetileg Szegesnek hívták. Az említett irat ugyanis azt tartalmazza, hogy Comenius – hányatott élete vége felé, 1660 tájt, Amszterdamban – egy cseh nyelvű ajánlást fogalmazva ekképp pontosította családi nevét: „Drága szülőhazámnak, Morvaországnak, hű fiai egyike: Jan Amos Ko..., nivnicei Szeges, akit atyja után Komenskýnek neveztek”. E lelet – értetően – újabb lendületet adott a comeniológia néven ismert tudományszaknak.

A dél-morvaországi Uherský Brodban működő Komenský Múzeum különleges feladatának tekinti az eddig – ilyen vagy olyan okból – homályban maradt Comenius-problémák föltárását. Ezek közé tartozik a világhatású pedagógus őseire, szüeleire, rokonaira, leszármazottaira, valamint a mindmáig megállapítatlan szülőhelyére is vonatkozó adatok összegyűjtése és tudományos rendszerezése. E szorgos munka eddigi eredményeit példás alaposággal foglalta össze a múzeum igazgatója, František *Vyskočil* abban a gondosan adatolt családtörténeti monográfiában, amely 1990-ben jelent meg, s amelyhez szíves baráti közvetítéssel jutottam hozzá. Az alábbiakban főként e becses kiadvány közléseire támaszkodom.

A helyi levéltárakban föllelt különféle iratok egyeztetése megbízhatón és fölötébb tanulságosan tájékoztatnak a Szeges család sorsáról, s egyben – túlzás nélkül mondhatón – a közép-európai néptörténelem sajátos mozzanatairól a XVI. és a XVII.

században. Eszerint a Magyarországról érkezett Szeges család 1480 tájt telepedett le a Morva folyó jobb partján fekvő Uherský Brod városkában. E helység akkor – ahogy a neve is jelzi (Uherský Brod = Magyar Gázló, azaz Átkelőhely) – fontos állomása volt a Magyarországból Lengyelországba vezető gazdasági útvonalnak. Arra egyelőre nincsen bizonyított adat, hogy az első Szeges – egyedül-e vagy rokonaival együtt? – milyen minőségben lett otthonra Dél-Morvaországban. Mindenesetre, akiről első ízben történik említés egy vagyoni jogi ügyvel kapcsolatos iratban, 1492-ben, kereskedéssel foglalkozó szabad polgár, vendéglős volt Uherský Brodban. Az ő fia – Comenius nagyapja – községi elöljáró („bíró”) lett egy Komna nevű közeli faluban. Itt született Comenius apja is, Martin, aki ugyan később visszaköltözött Uherský Brodba, ám a – talán már idegennek érzett – Szeges családi név mellé fölvette, mintegy ragadványként, a Komenský (azaz Komnai) jelzőt, amely idővel állandósult neve maradt a terebélyesülő család e „komnai” ágának; jeléül annak, hogy harmadik nemzedékként ők már teljesen beilleszkedtek a cseh–morva népközösségbe. Ezt nemcsak a házasságkötések mozdították elő, hanem a vallásfelekezeten akkortájt folyó bensőséges társadalmi tevékenység is.

Ugyanakkor viszont a bőven tenyésző s a Vyskočil-monográfiában részletesen fölsorolt Szeges nemzetség összes többi ága megőrizte a hajdan Magyarországból hozott, s idővel Segešre módosult nevet. Ám ezekről az oldalági rokonokról csupán nyilvántartási adatok olvashatók a méltatott könyvben: életüket és sorsukat éppúgy homály fedi, mint az akkortájt föltehetően szintén idesoródott más magyar családokét; e háborúk dúlta és viszályok szabdalta térségben a dokumentumok vajmi ritkán vészeltek át a különféle pusztításokat. Hiszen a leggondosabb kutatás lám a Szegesekről is csupán azért fedett föl valamivel többet, mivel az egyik rokon – Komenský (Comenius) néven – világnagyság lett.

Arról azonban, sajnos, szintén nem őrződött meg bejegyzés, hogy amikor pontosan száz évvel az első Szeges polgár Uherský Brod-i hivatalos említése után, 1592. március 28-án megszületett Martin Szeges Komenský fia, Jan, aki később Jan Amos Komenský (Comenius) néven lett a „népek tanítója”, az anyakönyvbe melyik családi név került. Eddig ugyanis a legszorgosabb kutatással sem sikerült kideríteni, hogy hol született a cseh művelődéstörténetnek e kétség nélkül legjelentősebb személyisége. A kutatók véleménye három helység között ingadozik. Vannak, akik Komna-pártiak, részint az állandósult családnév (Komenský) miatt, részint pedig huzamosabb gyermekkori tartózkodás okán. Mások a szomszéd falut, Nivnicét jelölik meg Comenius születési helyéül, mivel gyermekkorában az ottani rokonainál is több évet töltött, s mivel később – például németországi egyetemeken vagy akár a főntebb idézett ajánlásban is – „nivniceinek” vallotta magát. Legtöbben mégis inkább Uherský Brod partján vannak, egyfelől azért, mivel maga Comenius is gyakran mondta vagy írta magáról (például a sárospataki bemutatkozó beszédében), hogy ő „Hunno Brodensis”, másfelől pedig, amikor 1670-ben elhunyt, születési helyéül a fia szintén „Hunnobrodot” vésette naardeni sírkövére. E bizonytalanság azt is szemlélteti, hogy régen – tehát még a XVII. században is – a szülőföld megjelölése éppúgy nem volt kötelezően pontos, mint a származás tudata. Mindenki az volt, aminek érezte vagy vallotta magát.

*

Mindez azonban – jóllehet, a kor és a benne élt emberek megismerése, életvitelük és gondolkodásmódjuk fölidézése szempontjából legkevésbé sem érdektelen – bennünket most inkább csak a vizsgálódásom tárgyául választott kérdés összefüggésében foglalkoztasson.

Magyar származású volt-e Comenius?

Az előadott tények és adatok világánál nem kérdéses, hogy az apai ősök, a Szegesek, magyarországi eredetűek voltak. Maga Comenius azonban már a negyedik nemzedékhez tartozott, egy eléggé zárt vidéki (falusi) környezetben, amelyet mélyen áthatottak a Csehtestvér Közösség nevű késői huszita felekezet lelkesítő vallási és erkölcsi tanai. Ezenkívül nem mellékes tényezőként említendő, hogy a szülők, tehát az apa, Martin Szeges is, aki magát már Komenskýnek (vagyis Komnainak) nevezte, elhunytak, amikor kiemelkedő képességű fiuk mindössze tizenkét éves volt. Az ifjú ettől kezdve a közismerten magas színvonalú csehtestvér iskolákban nevelkedett, majd 1611-től 1614-ig németországi egyetemeken tanult. Úgy vélem tehát, hogy túl óvatoskodó az ismertetett monográfia tudós szerzője, amidőn „bizonyítékok hiányában” vonja kétségbe, hogy Sárospatakra érkezte előtt Comenius tudott volna magyarul; sőt: arra sincs semmiféle adat – sem műveiben, sem leveleiben –, hogy bármikor, bármilyen formában utalt volna apai elődeinek magyar származására.

E ponton – azt hiszem – érdemes újlag emlékeztetni arra, hogy a nacionalizmus korának kezdete előtt a nemzeti közösséghez vagy az „édes hazához” tartozásnak mások voltak az érzelmi indítékai, mint a XVIII. század vége, illetve a XIX. sz. első fele óta. Elsődleges tényező volt a közös vallás, Comenius esetében a huszitizmus szellemi hagyatékából 1458-ban szerveződött, szigorú erkölcsiségű Csehtestvér Közösség eszme-rendszere. Ne feledjük, hogy Comenius mindvégig hű tagja, főszentelt papja, majd püspöke volt e felekezetnek, s tudatában egybefonódott a fehérhegyi csata után leigázott cseh nemzet és az illegalitásba, majd emigrációba kényszerített Csehtestvér Közösség sorsa. Ő maga – tudjuk – negyven évig, 1628-tól haláláig, 1670-ig, szülőföldjétől távol: Lengyelországban, Svédországban, Angliában, Magyarországon, Hollandiában tevékenykedett, s pedagógusi tekintélyét, filozófusi hírnevét, vallásfelekezeti rangját latba vetve fáradozott azon, hogy hazájának és egyházának a balsorsán enyhítsen. Utolsó csehtestvér püspökként a szétszórtság megpróbáltatásai közt, a megsemmisülés folyamatában még ingatag ábrándokat, hagymázos jóslatokat sem utasítva vissza, követett el minden tőle lehetőt a közösségi remény éltetésére. Noha egyetemes távlatokban gondolkodott, mégis erendően közép-európai szellemi ember volt.

Más utópistákhoz hasonlóan a neveléstől remélte az új ember eljövetelét, a tökéletes társadalom és az örök béke megvalósulását. Az ő esetében és életrajzában pedig szinte természetes is, hogy a temérdek megpróbáltatás közepette, a csüggedés ellenszeréül, a nevelés révén elérhetőnek remélt belső megtisztulás kínálta az emberiségre akkortájt nehezedő sokféle gond-baj fokozatos leküzdését. E bajok közül legfájdalmasabbnak a hazájára és egyházára zúdult csapások sorozatát érezte. Korának és vallási közösségének szemléleti módja szerint – mint „Morvaország hű fia” – számos iratban vallott megrendítón a hűségről, mely nemzetéhez és a kényszerből elhagyott szülőföldjéhez fűzte. Gondolkodásának és szellemi magatartásának szemléltetéséül hadd idézzek pár sort abból a „végrendeletnek” nevezett elemzésből, amelyet a pusztulásra ítélt egyházának siralmas állapotáról írt 1650-ben, mielőtt Rákóczi Zsigmond és Lórántffy Zsuzsanna meghívására elindult Sárospatakra, hogy átszerveze és irányítsa a magyar oktatásügyet, s egyben, ám korántsem mellékesen – hiszen cselekvő bölcs volt! – eredménytelen kísérletet is tegyen a Rákócziak bevonására egy tervezett Habsburg-ellenes európai szövetségbe.

Az írásművészetére általában jellemző, sokfelé indázó, barokkosan zsúfolt stílusban vall mélységes ragaszkodásáról népéhez, hazájához, s a velük azonosított egyházá-

hoz. Ennek nevében szól: „Végző búcsúm órájában nem feledkezhetem meg rólad, édes hazám, cseh és morva nemzetem. Legelsőként is hozzád fordulok, téged teszek meg Is-tentől kapott kincseim legfőbb várományosává... Teljes egészében neked hagyomá-nyozom s átadom a tiszta isteni igazság kegyelmét, amelyet – más nemzetek előtt – Husz János által az Úr elsőként adott nekünk, s amelyet ő, tanítványai és hűséges cseh hívei a vérükkel pecsételtek meg. Ez a te örökséged, amelyet egyéb népeket megelőzve kaptál, ó én drága hazám.” S a vallással együtt Comenius szerint – aki ebben is előfutár! – az anyanyelv ápolása szintén egyik fő alakítója a nemzeti tudatnak és a hazaszeretet-nek. Ugyanebben a végakaróban így rendelkezik erről: „Továbbadom neked és fiad-nak igyekezetemet: csiszoljátok, tisztítsátok és műveljétek atyáink drága, szerelmes nyelvét; ebben fiaim serénysége régtől fogva ismeretes, hiszen sok tanult ember mon-dogatta, hogy a testvérek beszédjénél és könyveinél szebb cseh nyelv nincs. És még serényebben láttak neki ennek néhányan most, amikor elűzettek hazájukból...” (Csé-falvy Eszter ford.) A serénységben – ahogy e cikkem néhány korábbi utalásából is ki-tetszhet – senki nem múlta felül Comeniust.

Az emberi értékek teljesebb elsajátítása és eredményes gyakorlása végett nagy súlyt helyezett az idegen nyelvek tanulására is; köztudomású, hogy ő dolgozta ki a nyelvoktatás akkor legmodernebb módszertanát. Emellett – számunkra is tanulságo-san – *Nagy Oktatástanának* XXII. fejezetében nyomatékkal javasolta, hogy a szomszéd-ságban élő népeknek nemcsak a nemzetközi érintkezés nyelvét – vagyis akkor a latint – kell használhatóan elsajátítaniuk, hanem egymás nyelvét is: egymást ily módon érthe-tik meg jobban és becsülhetik meg kölcsönösen. Így juthatnak el oda, hogy a másik felet nemcsak formálisan, szólamszerűen, hanem őszintén, szívből, igazán egyenlő fél-ként fogadják el. Az említett helyen hangsúlyozottan, neveléstani és bölcséleti meg-gondolásból minősítette nélkülözhetetlenül fontosnak a szomszéd népek nyelvének a megtanulását, minthogy a nyelv révén – úgymond – a maguk tiszta valójában ismer-kehetnek meg, közvetlenül érintkezhetnek az egymás mellett élő és egymásra utalt népek, amelyek – ahogy egyebütt írta – „kölcsönös vetélkedéssel serkentik egymást a boldogulásra”. Comenius e téren is abból indult ki, ami oktatástanának a vezérelve volt, vagyis hogy az ismerttől kell az ismeretlen felé haladni; ha tehát elsajátítjuk a nyelvet, közelebb jutunk a néphez is, amelynek e nyelv a legjellegzetesebb kifejező eszköze, s megértjük a rejtetten lappangó legbenső értékeit, amelyek egyetemes emberi kincsek... A nyelv és a kultúra révén a másik nép iránt megbecsülés, elismerés, vonzó-dás ébredhet bennünk. Ez az emberség próbája: Comenius eszmerendszerének leg-szilárdabb pillére.

*

Ismeretes, hogy Comenius négy évig, 1650-től 1654-ig működött Sárospatakon. Az itt tartott és nyomtatásban is megőrződött előadásában s egyéb alkalmi irataiban bőven lett volna módja szóba hozni őseinek magyar eredetét. De soha nem tette. Vagy azért, mert a negyedik nemzedék tudatában – az akkori viszonyok közt – már elhomá-lyosult e származás emléke, vagy azért, mert Patakon – miként közismert – elég sok meg nem értésbe, sőt irigykedésbe is ütközve célszerűbbnek látszott a gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb „másik Európa” példájára figyelmeztetnie. Íme egy jellemző példa a sok közül: „A szomszédi szeretet arra készlet, kedves magyar szomszédok, hogy mindenekelőtt komolyan tanácsoljam: törekedjétek jó és rossz tulajdonságaitokat pontosabban megismerni, azokat növelni, emezeket kisebbíteni. Elismerem, hogy ed-

dig sem hiányzott nemzetetekben a tehetségek működése, de hiányzott azok alapos és rendszeres kiművelése. Hogy ezt magatok is megismerjétek, ha ugyan még nem ismeritek, tehetségeitek kiművelését földjeitek megművelésével leszek merész összehasonlítani. Hogy ezeket művelitek, mutatja a kenyér, a bor és a barmok bősége, de hogy nem művelitek úgy, ahogy lehetne, mutatja a sok, máig pusztá vagy félig pusztá hely és a többi, csak félig művelt föld. Ezért az élethez (még kevésbé a művészileg készített tárgyakhoz) szükséges dolgoknak nem mutatkozik olyan változatos bősége, mint ezen az oly boldog földön lehetne: az épületeknek, ruháknak, bútoroknak sincs oly nagy bősége és pompája, mint máshol; föld alatti kincseiteket, az érceket és a drágaköveket sem magatok bányásszátok ki, hanem másokra hagyjátok, hogy azok gazdagodjanak belőlük. Egyszóval ez a szerencsés föld, ha teljesen és helyesen művelnétek, kétszer, háromszor több embert is eltartathatna, mint amennyit eltart; tízszer több gyönyörűségek és pompátok lehetne, ha ismernétek és használni tudnátok javaitokat..." (*Comenius Magyarországon*, 1962. 94.) E figyelmeztető szöveget nem észlelni az együttérzést, a segítő szándékot, a fölzárkózás kívánalmát.

A fejlődési ütemnek a nálunk már akkor is szembeötlő lelassulását nemcsak a gazdaság terén vette észre és tette szóvá – amint láttuk: együttérző bírálattal –, hanem éles szemű megfigyelőként a társadalom szerkezetében és szokásrendjében is. A Rákóczi György fejedelemnek ajánlott *Gentis felicitas* (A nemzet boldogsága) című értékes politikaelméleti művében így ír erről: „Kedves magyarok, a belső békét inkább óhajtánatok kell, mint dicsekednetek vele. Mert ha van hely a nap alatt, ahol az irigység és a gyűlölködés az úr, ahol az emberek belső gyűlölettel és ellenségeskedéssel emésztik magukat, vagy legalábbis nem törődnek magukkal, hanem elhanyagolják ügyeiket – ez az a hely. Többnyire úgy viselkedtek, mintha mindenki csak a maga haszna előmozdítására született volna, senki a közjóéra. Bizony bölcs közöttetek az a férfiú, akinek ezen szavait saját fülemmel hallottam: »Aligha fordítanak bárhol a világon kevesebb gondot a közjóéra, mint nálunk.« Lehet-e csodálkozni tehát rajta, hogy minden oldalon hanyatlik a közjó?» (*Uo.*, 360.) Kevésbé barokkos szöveggel, ám lényegileg hasonló szelvényben akár mai szerző is jellemezhetné így társadalmunkat.

A Sárospatakon töltött négy év mégis rendkívül jelentős időszaka Comenius hányatott életének és pedagógusi működésének. Ahogy búcsúbeszédében hangoztatta, „módszerünket nálatok tártuk először nyilvánosság elé”. S tudvalevő, hogy kiemelkedő alkotásai közül több is itt keletkezett, például a szemléltető oktatás évszázados hatású alapműve, a méltán nevezetes *Orbis pictus*.

*

A bizonyításul imént idézett szövegrészek, valamint a főntebb előadott tények és érvek alapján indokoltnak látszik, hogy a cikkem elején fölített kérdésre – magyar származású volt-e Comenius? – szerfölött körültekintően válaszoljunk. Az természetesen nyilvánvaló, hogy a négy nemzedékkel korábbi apai elődök, a Szegesek, magyarországi eredetűek voltak. Másrészt azonban – miként olvashattuk, s még számtalan más helyről is idézhetnénk – Comenius elkötelezetten vallotta magát Morvaország hű fiának, a Csehtestvér Közösség mindenre kész követőjének, a cseh nyelv és műveltség tudatos gondozójának. Ezért készlet tünődésre az a mosolykeltő kedves történet, amely a méltató családtörténeti monográfia elején olvasható. Eszerint még a poznaíni levéltárban föllelt, perdöntően bizonyító kézirat ismertté válása előtt néhány helytörténész nyomára bukkant a Szeges-rokonságnak; minthogy azonban e fölfedezés századunk első

negyedében – vagyis a mainál is gyanakvóbb és gyűlölködőbb nacionalizmus korában – történt, e derék „tudósok” hosszas tanakodás után, úgy döntöttek, nem hozzák nyilvánosságra leletüket. Értelmezésem szerint valószínűleg azért, hogy ne essék szeplő Comenius fölmagasztosult – az idő tájt leginkább Masaryk által fölmagasztosított – emlékéen. A cseh függetlenségi mozgalom szervezői ugyanis főként Comenius nemzetközi sugárzású szellemi hagyatékára hivatkozva indokolták nemzetük jogát az önálló államiságra s az egyesülésre a szlovákokkal, akiket a másik nagy eszménykép, Palacký, „magyarországi cseheknek” nevezett. Másrészt, ha figyelembe vesszük, hogy a cseh nemzeti műveltség méltatói szerint egyértelműen e Szeges-ivadék minősíthető a régi cseh irodalom legérzékenyebb alkotóművés�ének – akár meg is érthetjük az óvatoskodókat. Hiszen mi lett volna – 1922 tájt! –, ha kitudódik, hogy a legeredetibb és a legegyetemesebb cseh gondolkodó s a „legszebb cseh könyv szerzője” magyar eredetű volt?

A fölillantott kisajátító törekvésektől eltérően, a jelen sorok írója – korántsem magyarként, sokkal inkább közép-európai emberként – úgy véli, hogy a vizsgált jelenséget: ez esetben Comenius őseinek eredetét a valóságos történelmi környezetbe s az akkori közgondolkodásba visszahelyezve, nagyon is érdemes elgondolkodni a térségünkben keresztül-kasul ható kicserélődéseken. Ezek során sehol oly sűrűn, mint itt, nem keveredtek, nem vegyültek egymással népelemek, nemzetségek, családok, egyének... Hiheti-e bárki itt élő, hogy minden őse egyazon etnikumhoz tartozott? Hasonló kételyt hangoztatott Bartók is, Liszt Ferenc származását vizsgálva: „Alapjában véve e kérdés feszegetése nem fontos, hiszen még nyugat-európai nagy népeknek nagy embeleinél is hány példáját látjuk a fajilag idegen származásnak. Hát még itt nálunk, Kelet-Európában, ahol akkora a faji keveredés, mint Európában sehol másutt!” (*Liszt-problémák*, 1936.)

Aligha túlzás hát úgy vélni, hogy a közép-európai néptörténelemben a Szeges család sorsa s a belőle kiemelkedő Comenius élete és sokfelé ágazó tevékenysége valósággal jelképes értelmet kap. Nem kétséges ugyanis, hogy e példás élet s e világraszóló életmű itt kapott első ösztönzéseket, ebben a tájakat évszázadokon át hol egybesodró, hol elválasztó, a népeket pedig keményen próbára tevő roppant történelmi olvasztótégelyben. Innen indult útjára, e sorsnak lett példázójává az egyetemes tudás elsajátíthatóságának hirdetője, a békeeszmény szószólója, az oktató bölcs, akinek elődeit és rokonait – saját tanúskodása szerint – Szegesnek hívták, aki azonban „atyja után” Komenský lett, s akit végül Comeniusként tisztel a világ. E szelíd forradalmár több tekintetben is legfőbb tiszteletre méltó előfutár: a kor, amelyben élt, nem kedvezett eszméinek és eszményeinek. Később persze, Leibniz hódolatával egyetértve sokan vallották: „Eljön az idő, amikor nemes lelkek tisztelni fogják, amit egyedül alkottál, Comenius...” Viszont egy részterületen már kezdettől fogva elismerten hozott létre maradandó művet: alapjaiban változtatta meg a neveléstudományt azzal, hogy új irányelveket, új módszereket, új szervezetet adott az iskolai oktatásnak (jóllehet, a nevelést csak eszköznek tekintette egy magasabb rendű cél megközelítésére: a panszófia elterjesztésére). Eötvös Loránd azonban – az 1892. évi akadémiai emlékülésen – Comenius halhatatlan tettét méltatva, pontosan jelezte a rész és az egész, az eszköz és a cél viszonyát: „Comenius iskolája minden nemzetnek életet és fejlődést biztosít; nem az idegen faj gyűlöletének, hanem az emberszeretnek az iskolája.”